

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΔΙΑΤΜΗΜΑΤΙΚΟ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ
ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΣΕΙΡΑ ΣΥΜΠΟΣΙΩΝ 1

ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗ ΗΠΕΙΡΟΣ

ΠΡΑΚΤΙΚΑ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΥ ΣΥΜΠΟΣΙΟΥ

ΑΝΑΤΥΠΟ

ΣΤΡΟΓΓΥΛΗ ΤΡΑΠΕΖΑ

ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ ΚΑΡΠΟΖΗΣ - ΑΛΚΜΗΝΗ ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ-ΖΑΦΡΑΚΑ - ΒΑΣΙΛΗΣ ΚΑΤΣΑΡΟΣ
ΜΑΡΙΑ ΝΥΣΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ-ΠΕΛΕΚΙΔΟΥ - ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Δ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2001

ΜΕΡΟΣ Γ΄

ΣΤΡΟΓΓΥΛΗ ΤΡΑΠΕΖΑ

ΓΡΑΜΜΑΤΑ ΚΑΙ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗ ΖΩΗ
ΣΤΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΗΠΕΙΡΟ
(4ος-15ος αιώνας)

Η ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΗ ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΗ τῆς ἐποχῆς τοῦ Διοκλητιανοῦ ἀποτελεῖ σταθμό, τόσο γιὰ τὴν ὀργάνωση τοῦ χώρου στὸ οἰκιστικό, οἰκονομικὸ καὶ κοινωνικὸ ἐπίπεδο, ὅσο καὶ στὸν ἀντίστοιχο πολιτειακὸ καὶ ἐκκλησιαστικὸ τομέα. Ἡ δημιουργία νέων ἢ ἡ ἀνάπτυξη γνωστῶν κέντρων τοῦ ἱστορικοῦ παρελθόντος εὐνοεῖ τὶς συνθήκες ἀνόδου τοῦ πνευματικοῦ ἐπιπέδου καὶ τοῦ πολιτισμοῦ, ὅπως αὐτὸς ἐκφράζεται στὶς ἔστω λιγοστές, γραπτές ἐκδηλώσεις λόγου ἢ τὶς ποικίλες ἀναφορὲς γύρω ἀπὸ τὰ πρόσωπα ποὺ συνέβαλαν στὴ δημιουργία γραπτοῦ λόγου.

Ἡ Νικόπολις ἀναδεικνύεται τὸ κέντρο τῆς κοινωνικο-οικονομικῆς δραστηριότητος, ἀλλὰ καὶ πνευματικὸ κέντρο ὁλοκλήρου τῆς Ἡπείρου. Ἀποτελεῖ τὸν χώρο ὅπου συναντιοῦνται τὰ μεγάλα ἰδεολογικὰ ρεύματα τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου, τοῦ κόσμου τῆς Ἀνατολῆς, τοῦ ρωμαϊκοῦ κόσμου καὶ τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ἡ κυριαρχία τῶν ἑλληνικῶν στοιχείων ποὺ ἐπιβλήθηκαν στὴ ρωμαϊκὴ παράδοση ἀναδεικνύουν τὴ Νικόπολη ὡς τοπικὸ γόνιμο γιὰ τὴ συνέχεια τῆς ἑλληνικῆς σκέψης. Ἀνοίγεται ἓνας «κύκλος φιλοσόφων» στὴν πρωτεύουσα τῆς Ἡπείρου ποὺ φαίνεται ὅτι ἐκφράζει αὐτὸ ποὺ ὀνομάσαμε παραδοσιακὸ ρεῦμα τῆς ἑλληνικῆς σκέψης στὸ πνευματικὸ περιβάλλον τῆς Ἡπείρου. Δὲν εἶναι ἄστοχη ἡ ταύτιση τοῦ προσώπου τοῦ ἡπειρώτη φιλοσόφου Ἰφικλῆ μετὰ τὸν ὁμώνυμο συμφοιτητὴ καὶ φίλο τοῦ αὐτοκράτορα Ἰουλιανοῦ. Ὁ Ἰφικλῆς ὑπῆρξε μαθητὴς τοῦ Θεμιστίου καὶ τοῦ Λιβανίου καὶ δὲν ἀποκλείεται σ' αὐτοὺς τοὺς κύκλους νὰ γνώρισε τὸν αὐτοκράτορα.

Σύμφωνα μετὰ τὸν Λιβάνιο, κατάρχεται ἀπὸ τὴν Θεσπρωτία καὶ ἀπὸ ἐπιφανὴ οἰκογένεια ὁ Κλέαρχος ὁ πρεσβύτερος, ποὺ ἔγινε συγκλητικὸς στὴν Κωνσταντινούπολη. Μετὰ τὰ ἐνδιαφέροντά του γιὰ τὴν παιδεία σχετίζεται καὶ ἡ φροντίδα γιὰ τὴ δημόσια βιβλιοθήκη τῆς πρωτεύουσας τοῦ Βυζαντίου. Ἀξιολογότερος ἐκπρόσωπος αὐτοῦ τοῦ δυναμισμοῦ ἀναδεικνύεται ὁ φιλόσοφος Πρίσκος. Ἡ παρουσία του στὸν 4ο μ.Χ. αἰ. καλύπτει σχεδὸν ἑννιά δεκαετίες, τὶς ὁποῖες γέμισε μετὰ μεγάλη δράση. Σπούδασε κοντὰ στὸν Αἰδέσιο, νεοπλατωνικὸ καὶ μαθητὴ τοῦ Ἰαμβλίου, στὴν περιβόητη σχολὴ τῆς Περγᾶμου. Στὴν Κωνσταντινούπολη ὁ Πρίσκος φρόντιζε γιὰ τὴν ὀργάνωση τῶν προγραμματικῶν παιδείας. Ἀργότερα συνόδευσε τὸν Ἰουλιανὸ στὴν Ἀντιόχεια καὶ κατάρφερε νὰ ἐπανσυνδέσει τὸν αὐτοκράτορα μετὰ τὸν Λιβάνιο.

Τὸ ρεῦμα τοῦ Χριστιανισμοῦ προσλαμβάνει χαρακτῆρα στροβίλου στὴν Ἡπειρὸ ἀπὸ τὸ 6' μισὸ τοῦ 4ου αἰ. καὶ ἔξης, ἰδιαίτερα μάλιστα ὅταν ἡ τοπικὴ ἐθνικὴ ἀριστοκρατία ἐπιδιώκει

νά εισέλθει στις τάξεις του κλήρου της Ἐκκλησίας γιὰ νὰ ἀποφύγει τὴν κρατικὴ φορολογία. Ἡ μεγάλη μορφή τῆς ἐποχῆς ἦταν ὁ ἐπίσκοπος Εὐροίας Δονάτος, ὁ μετέπειτα Ἅγιος Δονάτος. Ὁ Δονάτος ἔζησε καὶ μορφώθηκε στὴν Ἠπειρο καὶ ἀναδείχτηκε ἐπίσκοπος Εὐροίας. Ἡ μορφή τοῦ θαυματουργοῦ ἐπισκόπου Εὐροίας, ποὺ πέρασε ἀκόμη καὶ στὶς νεοελληνικὲς παραδόσεις, ἀντανεκλᾷ τὴ δύναμη τοῦ νέου ἰδεολογικοῦ ρεύματος στὴν Ἠπειρο, ἀκριβῶς σὲ μιὰ ἐποχὴ ποὺ κλίνει πλέον ὑπὲρ τοῦ χριστιανικοῦ νεοουμανιστικοῦ περιβάλλοντος καὶ ἐγκαταλείπει τὴν ἑλληνικὴ παράδοση.

Τὸν ἐπόμενο αἰῶνα ἡ Ἐκκλησία ἐπωφελεῖται νὰ ὀργανώσει τὸ σύστημά της καὶ νὰ ἐπιβάλλει τὴν παρουσία της, ἀναπτύσσοντας τὰ θεολογικὰ γράμματα καὶ ἀναδεικνύοντας μορφὲς μορφωμένων κληρικῶν. Τὸν χορὸ τῶν καταρτισμένων θεολόγων ἀνοίγει ὁ μητροπολίτης Νικοπόλεως Δυνατός. Διάδοχος τοῦ Δυνατοῦ ἀναδεικνύεται ὁ Νικοπόλεως Ἀττικός ποὺ ἔλαβε μέρος στὴν Δ' Οἰκουμενικὴ Σύνοδο τῆς Χαλκηδόνος (451 μ.Χ.). Οἱ ἐκκλησιαστικοὶ ἡγέτες τῆς Ἠπείρου δὲν ὤφειλαν νὰ εἶναι μόνο ἐμβριθεῖς Θεολόγοι. Ἡ ἐξάρτησή τους ἀπὸ τὴν Ἐξαρχίαν τοῦ Ἰλλυρικοῦ καὶ τὸν μητροπολίτη Θεσσαλονίκης ποὺ ὑπαγόταν στὸν πάπα καὶ ἡ ταυτόχρονη διοικητικὴ πολιτικὴ παρουσία τοῦ Βυζαντίου ποὺ ἐπηρέαζε τὴ συμπεριφορὰ κλήρου καὶ λαοῦ ἦταν μιὰ κατάσταση ποὺ τοὺς ἐπέβαλλε νὰ κινοῦνται μὲ διπλωματικὴ εὐελιξία ἀνάμεσα στοὺς δύο πόλους τῆς θρησκευτικῆς καὶ τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας. Τὰ κείμενα τῆς ἐποχῆς μαρτυροῦν τὸ ὕψος τῆς παιδείας τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἡγετῶν τοῦ «Κύκλου τῆς Νικοπόλεως» ποὺ ἦταν σὲ θέση νὰ ἐκφράζουν τὶς ἀντιρρήσεις τους –ὅπως ὁ Ἀττικός– ἀλλὰ καὶ νὰ ὑπαισέρχονται σὲ θεολογικὰ ζητήματα, ὅπως ἐκεῖνα ποὺ ἀπασχόλησαν τὴν Γ' Οἰκουμενικὴ Σύνοδο τῆς Ἐφέσου (431 μ.Χ.) καὶ τὴν Δ' Οἰκουμενικὴ Σύνοδο τῆς Χαλκηδόνος (451).

Ὁ ἐπίσκοπος Διάδοχος ἀποτελεῖ παράδειγμα μορφωμένου ἱεράρχη στὸ ἄλλο μεγάλο κέντρο τῆς Ἠπείρου, τὴ Φωτικὴ. Ἡ σπουδαιότητα τοῦ προσώπου τοῦ Διαδόχου ἀναδεικνύεται ἀπὸ τὰ συγγράμματά του: α) Λόγος εἰς τὴν Ἀνάληψιν, β) Ὅρασις γ) Κεφάλαια ἑκατὸν εἶναι τὰ διασωθέντα ἀπὸ τὰ ἔργα του. Ὁ ἄμεσος γλωσσικὸς πλοῦτος τοῦ Διαδόχου, τὸ προσεγμένο λεξιλόγιο, ἡ χαρισματικὴ λιτότητα καὶ ἡ ἄνετη ἔκφραση μαρτυροῦν τόσο τὸ ἐπίπεδο τοῦ συγγραφέα, ὅσο καὶ τὸ πνευματικὸ ἐπίπεδο τῶν ἀποδεκτῶν τῆς κοινωνίας στὴν ὁποῖα ζεῖ ὁ ἐπίσκοπος Φωτικῆς.

Ἡ ἐμφάνιση στὸ πολιτικὸ προσκήνιο τοῦ μεγάλου Ἰουστινιανοῦ ἔδωσε ἔναυσμα δημιουργικῆς πνοῆς στὶς πόλεις ποὺ γνώρισαν κατὰ καιροὺς τὴν ἐρήμωση καὶ τὰ πλήγματα τῶν ἐπιδρομῶν. Στὴν Ἠπειρο ἡ δημιουργικὴ φλόγα φωτίζει πάλι τοὺς ἐκκλησιαστικοὺς ἡγέτες ποὺ ἐπιδίδονται τώρα στὴν ἀνύψωση λαμπρῶν οἰκοδομημάτων. Τὸ μορφωτικὸ τους ἐπίπεδο τώρα ἀπομένει νὰ ἀναγνωρίζεται μέσα ἀπὸ τὶς λιγοστὲς ἐπιγραφὲς ψηφιδωτῶν δαπέδων τῶν ἐκκλησιῶν σὲ μεγάλα ἐντρα τῆς Παλαιᾶς καὶ Νέας Ἠπείρου ποὺ χρονολογοῦνται στὸν 6ο αἰ. μ.Χ. Τὰ κείμενα π.χ. τῶν ἐπιγραφῶν στὰ μνημεῖα τῆς Νικοπόλεως συναγωνίζονται ὡς μνημεῖα λόγου τὴν ἀναγεννητικὴ πνοὴ ποὺ ἐμφανίζεται ἐδῶ στὰ μεγάλα ἔργα τῆς ἀνέγερσης τῶν βασιλικῶν, κυρίως ἐκείνης τοῦ Ἀλκίσωνος καὶ τῆς ἄλλης τοῦ Δουμετίου.

Ὅμως ἡ δημιουργικὴ πνοὴ καὶ τὸ πνεῦμα ποὺ ἐπικράτησε μέσα στὸν 6ο αἰ. δὲν ἐπρόκει-

το νὰ διατηρηθεῖ γιὰ πολὺ. Οἱ πειρατικές ἐπιδρομές τῶν Ὀστρογόθων στὰ παράλια τῆς Παλαιᾶς Ἡπείρου, οἱ σεισμοί, ἀλλὰ καὶ οἱ δημογραφικὲς ἀνακατατάξεις, ὕστερα ἀπὸ ἐπιδημικὲς ἀρρώστιες, συνέβαλαν στὴ μείωση καὶ τοῦ πληθυσμοῦ καὶ στὴν ἐρήμωση τοῦ χώρου, ἀφήνοντας ἐλεύθερο τὸ πεδίο γιὰ τὴ διείσδυση τῶν Σλάβων στὸν χώρο τῆς Βαλκανικῆς καὶ κυρίως στὶς περιοχὲς τῆς Νέας Ἡπείρου.

Ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ βου αἰῶνα ἡ ἱστορία τῆς πνευματικῆς ζωῆς συνταυτίζεται μὲ τὴν ἱστορία τῆς διατήρησης τῶν θεσμῶν στὴν περιοχή. Τὸ χάσμα τῆς «Μεγάλης σιγῆς», ποὺ καλύπτει τοὺς λεγόμενους «σκοτεινοὺς αἰῶνες» στὸ Βυζάντιο γιὰ τὶς περιοχὲς τῆς Παλαιᾶς καὶ τῆς Νέας Ἡπείρου προσλαμβάνει χαρακτήρα χειμέριας νάρκης μὲ μακρὰ διάρκεια. Τίποτα δὲν μᾶς παραδίδεται ἀπὸ αὐτὴ τὴν περίοδο σὲ γραμματειακὴ παραγωγή, ὥστε νὰ ἐκτιμήσουμε τὴν ἀσφαλῶς παράλληλη μὲ τὴν ἱστορικὴ πορεία τῶν γραμμάτων καὶ τοῦ πολιτισμοῦ στὴν περιοχή.

Παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ μητροπολίτης Νικοπόλεως δὲν ἔλαβε μέρος στὶς συνόδους Ἐκτῆ Οἰκουμενικῆς (681/2) καὶ Πενθέκτης (692), ἡ ἐμφάνισή στὴν τελευταία σύνοδο τοῦ ἡγέτη τῆς ἐκκλησίας τῆς Νέας Ἡπείρου μητροπολίτη Δυρραχίου Σισινίου δηλώνει ὅτι δὲν ἐξέλιπε ἡ πνευματικὴ παρουσία τῆς Ἐκκλησίας στὸν χώρο. Στὸν ἐπόμενο αἰῶνα ἡ κατάσταση εἶναι πιὸ σκοτεινὴ. Μόνο γύρω ἀπὸ τὴν ὀργάνωση τῆς ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς τῶν χριστιανῶν εἶναι δυνατὸ νὰ διακρίνει κανεὶς τὶς στοιχειώδεις ἐκφράσεις δραστηριοτήτων ποὺ ἀντανακλοῦν τὴν πνευματικὴ ζωὴ ποὺ ἀναπτύσσεται γύρω ἀπὸ τὴν ὀργανωμένη ἐκκλησία.

Ἡ ἀγιολογικὴ παράδοση, ποὺ εἶδαμε νὰ δημιουργεῖται στὰ χριστιανικὰ κέντρα τῆς Εὐροίας καὶ τῆς Φωτικῆς, στὸ 6' τέταρτο τοῦ 9ου αἰῶνα στηρίζεται σὲ δύο νέες μορφὲς ἀγίων ποὺ προβάλλουν ὡς παραδείγματα φωτεινὰ στὴν ἀχνὴ γιὰ τὰ γράμματα ἐποχὴ ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ: τοῦ Ἀγίου Βαρβάρου, ποὺ ἀσκητεῖ στὴν Ἀκαρνανία, καὶ τῆς Ἀγίας Ἄννης Λευκάδος. Ἡ ἱδρυση μονῶν στὴν περιοχή τῆς Ἡπείρου προσέθετε πλᾶι στὸ ἔργο τῆς Ἐκκλησίας ἕνα ἀκόμη πεδίο ὅπου τὰ γράμματα μπορούσαν νὰ βροῦν τὴ στηρίξη. Ἡ ἱδρυση τῆς Μονῆς τοῦ Ἀγίου Δημητρίου Γλαβινίτσας (ἡ μονὴ Κεφαλληνίας) τὸ 864 φαίνεται ὅτι ἐξυπηρετοῦσε τὴν πολιτικὴ τῆς διάδοσης τῶν ἐλληνικῶν γραμμάτων καὶ στὸν σλαβικὸ κόσμο.

Τὸ ἀναγεννητικὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς τοῦ Βασιλείου Α' τοῦ Μακεδόνοφ φαίνεται ὅτι ἀπέδωσε γρήγορα. Στὴ Σύνοδο τοῦ 879, λαμβάνει μέρος μαζὶ μὲ τὸν ἐπίσκοπο Ἀδριανουπόλεως (=Δρυϊνουπόλεως) Κοσμᾶ καὶ τὸν πρωτοαναφερόμενο ἐπίσκοπο Ἰωαννίνης (πιθ. Ἰωαννίνων) Ζαχαρία —γιὰ πρώτη φορὰ— ὁ ἐπίσκοπος Βαγενετίας, ἐκπροσωπώντας πλέον τοὺς ἐκχριστιανισθέντες πλήρως Βαϊουνῆτες Σλάβους.

Ἡ προοπτικὴ ὅμως τῆς εἰρηνικῆς συνύπαρξης δὲν κράτησε πολὺ. Ἡ ἄνοδος στὸ θρόνο τῆς Βουλγαρίας τοῦ τσάρου Συμεὼν (893) ἀνέτρεψε τὸ σκηνικόν. Ἡ παρουσία ἀργότερα τοῦ τσάρου Σαμουήλ στὰ πλευρὰ τῆς Ἡπείρου καὶ ἡ ὑπαγωγή τῶν ἐπισκοπῶν ἐνὸς μεγάλου μέρους τῆς Ἡπείρου, ἀπὸ τὸν Ἀμβρακικὸ ὡς τὸ Δυρράχιο, στὴν ἀρχιεπισκοπὴ Ἀχρίδος ἀναστάτωσαν τὴν ὁμαλὴ ἐκκλησιαστικὴ ζωὴ τῆς περιοχῆς. Τὴν ἐπαναφορὰ στὴν ὁμαλότητα ἐξυπλήρησε ἡ παρανομιακὴ μεταχείριση τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Ἀχρίδος ἀπὸ τὸν Βασίλειο Β'

Βουλγαροκτόνο. Ἡ Ναύπακτος καὶ ἡ Ἀχρίδα θὰ παραμείνουν τὰ δύο μεγάλα μητροπολιτικά κέντρα πού μοιράζον τὶς παλιές ἐπισκοπές ἢ ἀποκτοῦν τὶς νεοϊδρυμένες μέχρι τὸ τέλος τῆς μεσοβυζαντινῆς περιόδου.

Ἀναμφίβολα τὰ στρατιωτικά γεγονότα πού ἔστρεψαν τὴν προσοχὴ τοῦ Βυζαντίου στὴν Ἠπειρο μὲ τὴν ἐμφάνιση τῶν Νορμανδῶν στὴν περιοχὴ καὶ τοὺς ἀγῶνες τῶν Κομνηνῶν αὐτοκρατόρων ἐμπόδισαν τὴν ἀνάπτυξη τῶν γραμμάτων καὶ τοῦ πολιτισμοῦ στὴν περιοχὴ.

Στὸ ἐπόμενο αἰῶνα πληθαίνουν τὰ ὀνόματα τῶν μητροπολιτῶν Ναυπάκτου· ἀνάμεσά τους ὀρισμένοι εἶναι γνωστοὶ λόγιοι, δεῖγμα ὅτι ἡ Ναύπακτος, ὅπως καὶ ἡ Κέρκυρα, ἦταν τὰ κέντρα προβολῆς τοῦ Βυζαντίου καὶ πρὸς τὴ Δύση. Στὸ «κύκλο τῆς Ναυπάκτου» τοῦ 6' μισοῦ τοῦ 12ου αἰ. συμμετέχουν καὶ λόγιοι μητροπολίτες πού ἀλληλογραφοῦν μὲ ἄλλους ἱεράρχες στὴν Ἀχρίδα ἢ τὴν πόλη τῶν Ἀθηνῶν.

Στὸν 11ο-12ο αἰῶνα ἀναπτύσσεται στὸν χῶρο ἡ ὀργανωμένη μοναστικὴ ζωὴ, ἡ ὁποία συμβάλλει στὴν προώθηση τῶν γραμμάτων. Ἀπὸ αὐτὴν ἐπίσης τὴν ἐποχὴ καὶ ἐξῆς ἐμφανίζονται πυκνότερα καὶ τὰ κείμενα τῶν ἐπιγραφῶν. Ὅρισμένες ἀπὸ τὶς ἐπιγραφές τοῦ χώρου εἶναι ἑμμετρες, συνεχίζουν δηλ. τὴν πλατιά παράδοση τοῦ λογοτεχνικοῦ ἐπιγράμματος στὸ Βυζάντιο καὶ τὸ γεγονός εἶτε μεταφέρει τὸ πνεῦμα πού ἐπικράτησε στὴ λογοτεχνικὴ παραγωγή τοῦ αἰῶνα τῶν Κομνηνῶν εἶτε προοιωνίζει τὴν ἀκμὴ τῆς λογοτεχνίας στὸν χῶρο τὸν ἐπόμενο αἰῶνα, ἐπιβεβαιώνει ὅτι ἡ τάση πρὸς τὴ λογοτεχνικὴ δημιουργία εἶναι χαρακτηριστικὸ πού ξεπερνᾷ τὴν πρακτικὴ χρῆση τοῦ λόγου. Ἐξάλλου ἡ παραγωγή χειρογράφων στὸν ἡπειρωτικὸ χῶρο εἶναι μιὰ πνευματικὴ δραστηριότητα πού ἐπισημαίνεται ἀπὸ τὸν 12ο αἰ. καὶ ἐξῆς.

Στὶς ἀρχές τοῦ 13ου αἰῶνα μὲ τὴ δημιουργία τοῦ κράτους τῆς Ἠπείρου, τοῦ λεγόμενου «Δεσποτάτου», ἀπὸ τὸν Μιχαὴλ Α' Δούκα ἢ Ἄρτα ἀναδεικνύεται πολιτιστικὸ καὶ πνευματικὸ κέντρο. Μιὰ νέα πραγματικότητα γεννιέται στὰ περιορισμένα γεωγραφικὰ ὅρια τῆς δικαιοδοσίας τῶν Κομνηνῶν τῆς Ἠπείρου, ὅπου παρέχονται συνθήκες ἀσφάλειας καὶ ὀργάνωσης πού εὐνοοῦν καὶ τὴν ἀνάπτυξη τῶν γραμμάτων καὶ τῆς πνευματικῆς ζωῆς σὲ ὁλόκληρο τὸν 13ο αἰῶνα. Ἡ παλαιότερη ἔρευνα ἐπικέντρωνε τὴν προσοχὴ τῆς σὲ τρία πρόσωπα λογίων τοῦ 13ου αἰ. στὴν Ἠπειρο, τοῦ Ἰωάννου Ἀποκαύκου, τοῦ Γεωργίου Βαρδάνη καὶ τοῦ Δημητρίου Χωματηνοῦ, ἀλλὰ σήμερα μπορεῖ νὰ διακρίνει κανεὶς ὅτι στὸ χῶρο τῆς Ἠπείρου κινήθηκαν καὶ ἄλλες προσωπικότητες τῶν γραμμάτων. Ἡ ἀλλαγὴ τοῦ αἰῶνα βρίσκει τὸν Ἀπόκαυκο στὸν μητροπολιτικὸ θρόνο τῆς Ναυπάκτου, ἀπὸ τὴν ὁποία ἔμελλε νὰ διαδραματίσει ἓναν σημαίνοντα ρόλο στὰ ἐκκλησιαστικὰ πράγματα. Γόνος ἐπιφανοῦς βυζαντινῆς οἰκογενείας ὁ Ἰωάννης γεννήθηκε στὴν Κωνσταντινούπολη, ὅπου ἀπόκτησε μιὰ σπουδαιότατη παιδεία στὴ σφύζουσα πνευματικὴ ζωὴ τῆς πρωτεύουσας μέσα στὸ 6' μισὸ τοῦ 12ου αἰ. Τὸ ἔργο του εἶναι εὐρὺ καὶ πολυτιμότατο ὡς ἱστορικὴ πηγὴ. Ἐγγραψε ἐπιστολές, συνοδικὰ ἔγγραφα, σημειώματα, γνωμοδοτήσεις, ἀποφάσεις ἀλλὰ καὶ ἐπιγράμματα πού δείχνουν τὴν εὐρύτητα τῶν ἐνδιαφερόντων καὶ τοῦ πνεύματός του. Ὁ λογοτεχνικὸς τρόπος ἔκφρασής του, ἡ φροντίδα γιὰ τὴν καλλιέργεια τοῦ κειμένου, ἡ προβολὴ τῆς ἀρχαιομάθειας ἀλλὰ καὶ ἡ λειτουργία του ὡς γνώστη τῆς ἀνθρώπινης ψυχολογίας, τὸν ἀναδεικνύουν σ' ἓναν ἀπὸ τοὺς πιὸ σπουδαίους βυζαντινοὺς λογοτέχνες μὲ θεω-

ρητική λογοτεχνική κατάρτιση και εκπληκτική επικοινωνία.

Μέσα στο γνωστό πνευματικό κλίμα της Κωνσταντινουπόλεως του 6' μισού του 12ου αϊ. ανατράφηκε και ο Δημήτριος Χωματηνός, Αρχιεπίσκοπος Αχρίδος. Ο Χωματηνός άφησε πλούσιο νομικό έργο με τη μορφή αποκρίσεων σε διάφορα έρωτήματα εκκλησιαστικών ανδρών ή και ήγεμόνων, νομικά πονήματα γύρω από τα θέματα του γάμου, θεολογικά μελετήματα για τις σχέσεις ορθοδόξων και δυτικού κλήρου, λόγους, επιστολές και διάφορες απαντήσεις πάνω σε ύπαρκτα ή υποθετικά νομοκανονικά έρωτήματα. Ο Χωματηνός ήταν ένας τέλειος γνώστης του εκκλησιαστικού και πολιτειακού δικαίου της εποχής του.

Ο τρίτος από τους ονομαστούς λόγιους του Δεσποτάτου, ο Γεώργιος Βαρδάνης, τοποθετήθηκε (1219) με την επιλογή του Αποκαύκου στον μητροπολιτικό θρόνο της Κέρκυρας. Οι επιστολές του Γεωργίου Βαρδάνη μεταφράστηκαν και στα λατινικά από τον F. Mezio, επίσκοπο του Termoli. Η άλληλογραφία του, διασωθείσα στη λατινική και την ελληνική γλώσσα, ορίζει τον κύκλο των σημαντικών ανθρώπων με τους οποίους επικοινωνούσε. Τέλος ο Νικόλαος, επίσκοπος Βόνιτσας, ήταν λόγιος αντάξιος του κύκλου των μορφωμένων ιεραρχών τους οποίους εύστοχα επέλεγε ο μητροπολίτης Ναυπάκτου. Στη Βόνιτσα ο Νικόλαος φαίνεται ότι διατηρούσε σχολείο ιερών γραμμάτων και ανέπτυξε πολιτιστικό έργο ανθρωπιστικής πνοής.

Ο κύκλος όμως του λόγιου μητροπολίτη Ναυπάκτου περιελάμβανε και άλλα πρόσωπα, όπως ο χαρτοφύλαξ Ναυπάκτου Λέων Μανουήλ Μακρός, που έγινε αργότερα επίσκοπος Βελλᾶς, ο επίσκοπος Αχελώου Ευστάθιος, ή σύζυγος του Θεοδώρου Μαρία Δούκαινα, οι αδελφοί Νικηφόρος και Νικόλαος Γοριανίτες, ο ανώνυμος πρωτοβεστιάριος του Θεοδώρου Κομνηνού, ένας Καματηρός βασιλικός γραμματικός, ενώ ο μοναχός Κλήμης ο Μονομάχος αναφέρεται ως έμπιστος φίλος. Επρόκειτο για μορφές λογίων ρητόρων και άλλων λογογράφων που συγκροτούσαν μια κοινωνία με ποικίλα ενδιαφέροντα και δραστηριότητες, μια σφύζουσα πνευματική ζωή που δεν ανακόπηκε από την πορεία των ιστορικών γεγονότων.

Η καλλιέργεια της επιγραμματοποιίας αποτελεί έκφραση γενικότερη των πεπαιδευμένων κύκλων λογίων που φροντίζουν για την ανάπτυξη διαλόγου ανάμεσα στο κείμενο και τον αναγνώστη του. Τα παραδείγματα είναι πολλά. Ξεκινούν από την εμφάνιση των ποιητικών κειμένων πάνω σε ατομικά αντικείμενα ή αφιερώματα, συναντώνται σε γνωστούς χώρους ταφικών μνημείων ύψηλών προσώπων και απλώνονται σε άλλα μνημεία για να ύμνήσουν το έργο των ιδρυτών ή και σε μνημεία επιβολής για να διαιωνίσουν τη δόξα των προσώπων. Άλλού ο «κύκλος των επιγραμμάτων» αποκαλύπτει ευρύτερους πνευματικούς κύκλους με συμμετοχή προσώπων που αγαπούν τα γράμματα και τις τέχνες. Τέλος η αυτόνομη έκφραση της άγιολογικής παράδοσης στην Ήπειρο του 13ου αιώνα αντιπροσωπεύεται από τον Βίο της Αγίας Θεοδώρας της Άρτας, έργο του μοναχού Ίώβ.

Μέσα στην ταραγμένη εποχή του 14ου αϊ. εργάζεται στην Άρτα ένας ποιητής που αποφασίζει να μεταφέρει στη δημόδη γλώσσα τον θρύλο του Τρωικού πολέμου. Ο Κωνσταντίνος Έρμονιακός βρίσκεται κάτω από την προστασία του Δεσποτικού ζεύγους Ιωάννη Β' Κομνηνού Άγγέλου-Δούκα [Orsini] και Άννας Παλαιολογίνας, από τους οποίους πήρε

έντολή νὰ μεταφράσει τὸ ἀκατανόητο στοὺς συγχρόνους ἀρχαῖο κείμενο.

Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς Σερβοκρατίας σημαντικὰ φιλολογικὰ κείμενα εἶναι τὰ γραμμένα στὴν ἑλληνικὴ ἔγγραφα τοῦ Στεφάνου Δουσάν. Ἀπὸ αὐτὴ τὴν περίοδο (1346, 1348, 1363, 1395) προέρχονται ἀποσπάσματα διαφόρων ἐγγράφων ποὺ ὑπογράφονται ἀπὸ γνωστὰ μέλη μεγάλων οἰκογενειῶν (Φιλανθρωπηνοί, Ἀψαράδες κτλ.) τῆς κοινωνίας τῶν Ἰωαννίνων.

Τὸ Χρονικὸ τῶν Ἰωαννίνων εἶναι μιὰ τοπικὴ χρονογραφία ἀπὸ τὶς σημαντικότερες πηγές γιὰ τὴν ἱστορία τῆς Ἠπείρου, ἀλλὰ ταυτόχρονα κι ἓνα ἀξιόλογο φιλολογικὸ μνημεῖο. Τὸ χρονικὸ τῶν Ἰωαννίνων προέρχεται ἴσως ἀπὸ τοὺς κύκλους τῶν μεγάλων οἰκογενειῶν τῶν Φιλανθρωπηνῶν, Στατηγοπούλων, Ἀψαράδων ποὺ ἐνίσχυσάν τὴν κοινωνικὴ καὶ πνευματικὴ ζωὴ τῆς πόλης τῶν Ἰωαννίνων.

Οἱ δύο πρῶτες δεκαετίες τοῦ 15ου αἰῶνα εἶναι γεμάτες ἀπὸ στρατιωτικὰ γεγονότα ἀνάμεσα στὸν ἡγεμόνα τῶν Ἰταλῶν διεκδικητῶν τοῦ χώρου Κάρολο Τόκκο καὶ τὴν ἀντίσταση τῶν Ἀλβανῶν στὴ Δυτικὴ Στερεὰ καὶ τὴν Ἠπειρο. Τὰ ἱστορικὰ αὐτὰ γεγονότα περιγράφονται στὸ τελευταῖο γραπτὸ μνημεῖο ἑλληνικοῦ ὑστεροβυζαντινοῦ λόγου ἀπὸ τὸ περιβάλλον τοῦ ἡπειρωτικοῦ χώρου, τὸ Χρονικὸ τῶν Τόκκων. Οἱ 3.923 δεκαπεντασύλλαβοι στίχοι τοῦ Χρονικοῦ, γραμμένοι σὲ μιὰ γλῶσσα καθημερινῆς ἐπικοινωνίας, καλύπτουν τὸ ἔπος τῆς οἰκογένειας τῶν Τόκκων ἀπὸ τὸν Λεονάρδο Α΄ Τόκκο (1375-77) ὡς τὶς πρῶτες συγχρούσεις τοῦ Καρόλου Α΄ Τόκκου μὲ τοὺς Παλαιολόγους στὴ Δυτικὴ Πελοπόννησο (1426-27).

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

ABME	Ἀρχεῖον τῶν Βυζαντινῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος
AD	Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον
AE	Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς
B	Byzantion
BF	Byzantinische Forschungen
BMGS	Byzantine and Modern Greek Studies
BNJ	Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher
BSI	Byzantinoslavica
BZ	Byzantische Zeitschrift
CFHB	Corpus Fontium Historiae Byzantinae
CSHB	Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae
DOP	Dumbarton Oaks Papers
ΔΙΕΕΕ	Δελτίον τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας τῆς Ἑλλάδος
ΔΧΑΕ	Δελτίον τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας
ΕΑ	Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια
ΕΕΒΣ	Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν
ΕΕΦΣΠΑ	Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν
ΕΕΦΣΑΠΘ	Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης
ΕΟ	Échos d'Orient
FM	Fontes Minores
HX	Ἡπειρωτικὰ Χρονικά
HE	Ἡπειρωτικὴ Ἑστία
JÖB	Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik
MM	F. Miklosich - J. Müllert, <i>Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana</i> , I-VI, Βιέννη, 1860-1890
NE	Νέος Ἑλληνομνήμων
ODB	Oxford Dictionary of Byzantium
PG	Patrologia Graeca
PL	Patrologia Latina
PLP	Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit
REB	Revue des Études Byzantines
TIB	Tabula Imperii Byzantini
TM	Travaux et Mémoires
VR	Variorum Rcprints
VV	Vizantijskij Vremmenik
ZRVI	Zbornik Radova Vizantinoloskogo Instituta